

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijs.v08.i08.047>

TURKIY FOLKLORSHUNOSLIKDA ERTAKNI TARIXIY-MADANIY VA IJROVIY O‘RGANISH TAMOIYILLARI

Jaumitbaeva Perizat Karamatdinovna

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

perizatjaumitbaeva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek, ozarbayjon, turk, qozoq, qirg‘iz va tatar folklorshunosligida xalq ertaklarini o‘rganishning milliy ilmiy tamoyillari qiyosiy tahlil qilindi. Ozarbayjon, turk, qozoq, qirg‘iz, tatar, qoraqalpoq, o‘zbek va turkman ertakshunosligida shakllangan ilmiy qarashlarning umumiy va milliy xususiyatlari ochib berildi. Turkiy milliy maktablardagi qarashlarning qoraqalpoq va turkman ertaklari poetikasini tadqiq etishdagi ahamiyati ko‘rsatildi.

Kalit so‘zlar: turkiy folklor, ertakshunoslik, mifologik qatlam, ijro muhiti, epik an‘ana, milliy dunyoqarash, an‘anaviy ibora.

Аннотация. В статье проведён сравнительный анализ национальных научных принципов изучения народных сказок в узбекской, азербайджанской, турецкой, казахской, кыргызской и татарской фольклористике. Выявлены общие и национально-специфические особенности научных взглядов, сформировавшихся в азербайджанском, турецком, казахском, кыргызском, татарском, каракалпакском, узбекском и туркменском сказковедении. Показано значение подходов, сформировавшихся в тюркских национальных научных школах, для исследования поэтики каракалпакских и туркменских народных сказок.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the national scholarly approaches to the study of folk tales in Uzbek, Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Kyrgyz, and Tatar folklore studies. It identifies the common and national-specific features of the scholarly perspectives that have developed in Azerbaijani, Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Karakalpak, Uzbek, and Turkmen folktale studies. The study highlights the significance of approaches developed within the national schools of Turkic folklore studies for investigating the poetics of Karakalpak and Turkmen folk tales.

Kirish. Xalq ertagi turkiy xalqlarning tarixiy tajribasi, mifologik qarashlari, axloqiy me‘yorlari va badiiy tafakkurini o‘zida mujassamlashtirgan epik janrdir. Unda muayyan voqea aynan tarixiy hujjat shaklida emas, balki xalq xotirasida qayta ishlangan shartli-badiiy voqelik sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ertakni o‘rganishda syujet voqealarini

sanab o‘tish yoki qahramonlarni ijobiy va salbiy guruhlarga ajratishning o‘zi etarli emas. Ertakning qaysi ijtimoiy-madaniy muhitda shakllangani, qaysi tasavvurlar tizimiga tayangani, kim tomonidan va qanday sharoitda ijro etilgani ham tadqiqot doirasiga kiritilishi lozim.

Turkiy folklorshunoslikda ertaklarni o‘rganish bir xil yo‘nalishda kechmagan. Ayrim milliy ilmiy maktablarda ertakning mifologik ildizlariga, boshqalarida syujetlarni tasniflashga, yana bir guruh tadqiqotlarda ertakchilik san’ati, ertakchi repertuari va ijro muhitiga ko‘proq e’tibor berilgan. Bu yondashuvlarni bir tizimda qiyoslash turkiy ertakshunoslikning umumiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi turkiy xalqlar ertakshunosligidagi tarixiy-madaniy va ijroviy tamoyillarni tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqligi hamda milliy xususiyatlarini belgilashdan iborat.

Natijalar va Munozara

Tarixiy-madaniy yondashuv ertak syujetini uni yaratgan xalqning tarixiy tajribasi, qadimiy e’tiqodlari, xo‘jalik turi, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy orzulari bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Bunda ertakda tasvirlangan voqealar tarixda aynan sodir bo‘lgan, degan xulosa chiqarilmaydi. Aksincha, tarixiy voqelikning xalq tasavvurida qanday badiiy o‘zgarishlarga uchragani o‘rganiladi.

Turkiy xalqlar ertaklarida uchraydigan dev, ajdar, pari, qanotli ot, erosti mamlakati, sehrli daraxt va g‘ayrioddiy tug‘ilish kabi obrazlar faqat fantastik bezak emas. Ular qadimgi insonning tabiat, makon, hayot va o‘lim haqidagi qarashlarining badiiy izlaridir. Biroq bu obrazlarni barcha turkiy xalqlarda bir xil ma’noga ega deb baholash mumkin emas. Ularning asar ichidagi vazifasi, mahalliy e’tiqodlar bilan bog‘lanishi va qahramon taqdiridagi o‘rni alohida tahlil qilinishi kerak.

Tarixiy-madaniy tahlilning muhim sharti – o‘xshash syujetlarning umumiy tomonlari bilan birga milliy qayta ishlanishini ham aniqlashdir. Masalan, uch aka-uka, kichik o‘g‘ilning g‘alabasi, qahramonning sinovdan o‘tishi yoki sehrli yordamchiga ega bo‘lishi turkiy xalqlar ertaklarida keng tarqalgan. Ammo qoraqalpoq ertaklarida sahro, chorvachilik va suv manbalariga oid tasvirlar, turkman ertaklarida cho‘l muhiti, hunarmandchilik va oilaviy munosabatlar, o‘zbek ertaklarida dehqonchilik, bog‘, bozor, saroy va shahar madaniyati bilan bog‘liq detallar syujetga milliy mazmun beradi.

Demak, bir syujetning bir necha xalqda uchrashi uning matnlari o‘zaro aynan bir xil ekanini anglatmaydi. Umumiy syujet har bir xalqning badiiy tafakkuri, tili, turmush tarzi va ijro an‘anasi ta’sirida yangi shakl kasb etadi.

Ozarbayjon folklorshunosligida ertaklar ko‘pincha xalqning mifologik tafakkuri va qadimgi e’tiqodlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. M.Seyidov turkiy mifologik obrazlarning kelib chiqishini osmon, er, suv, daraxt, hayvon va ajdodlarga sig‘inish qarashlari bilan izohlaydi [1]. Bunday yondashuv ertakdagi sehrli obrazlarni tayyor badiiy shartlilik sifatida emas, balki uzoq tarixiy taraqqiyot natijasida janr tarkibiga kirgan ma’naviy-badiiy belgilar sifatida ko‘rish imkonini beradi.

Ozarbayjon ertaklaridagi oq va qora ranglar qarama-qarshiligi, devning qorong'i makonda yashashi, qahramonning erosti dunyosiga tushishi va yana yorug' olamga qaytishi qadimgi dunyoqarash qatlamlari bilan bog'lanadi. Shu bilan birga, bunday obrazlarning keyingi davrlarda axloqiy ma'no kasb etganini ham hisobga olish zarur. Masalan, qorong'i makon faqat mifologik o'zga dunyo emas, balki qahramon engib o'tishi kerak bo'lgan xavf va adolatsizlik makoni sifatida ham talqin qilinadi.

Turk folklorshunosligida ertak syujetlarini ilmiy tasniflashda olimlar Volfram Eberxard va Pertev Naili Boratavning «Typen türkischer Volksmärchen» asari muhim o'rin tutadi. Mualliflar turk ertaklarini 378 syujet turiga ajratib, ularning matnlari, tarqalish hududlari va o'zaro munosabatlarini ko'rsatganlar [2]. Ushbu katalog turk ertaklarini jahon syujetlari bilan qiyoslashga asos yaratgan.

Biroq olim Eberxard–Boratav tasnifi faqat syujetlarni raqamlash bilan cheklanmaydi. Unda ertakning qaysi hududdan yozib olingani, matnlar o'rtasidagi farqlar va bir syujet tarkibiga boshqa motivlarning qo'shilishi ham hisobga olinadi. Bu esa turkiy ertaklarni o'rganishda syujet turini aniqlash bilan birga, uning mahalliy shaklini ham belgilash zarurligini ko'rsatadi.

Olim P.N.Boratav ertakni ijtimoiy muhitdan ajratmaydi. Uning qarashlarida ertak xalqning hayotiy tajribasini bevosita ko'chirib bermaydi, balki uni badiiy shartlilik asosida qayta yaratadi [3, 112–124-b.]. Shu sababli turk ertaklaridagi podsho, kambag'al yigit, aqlli qiz, kal o'g'lon va dev obrazlari muayyan tarixiy shaxslar emas, balki takrorlanib keluvchi ijtimoiy va axloqiy vazifalarni bajaruvchi umumlashma qahramonlardir.

Qozoq folklorshunosligida olim M.Auezov xalq og'zaki ijodini xalq tarixi va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq holda o'rganish tamoyilini shakllantirgan olimlardan biri hisoblanadi. U ertaklarning mazmun va obrazlar tizimida qadimgi ko'chmanchi turmush, chorvachilik madaniyati, urug'chilik munosabatlari hamda ijtimoiy tengsizlikka qarshi qarashlar aks etganini ta'kidlaydi [4, 173–217-b.].

Qozoq ertaklaridagi Aldar Ko'sa, Jirenshe sheshen va aqlli cho'pon obrazlarida kuchdan ko'ra aql va so'z ustun qo'yiladi. Bu obrazlar faqat kulgi yaratuvchi personajlar emas. Ular ijtimoiy mavqei past bo'lgan insonning aql vositasida hukmdor, boy yoki zolim kuch ustidan g'alaba qozonishini ifodalaydi. Shunday qilib, tarixiy-madaniy tahlil qahramonning harakatini xalqning adolat haqidagi qarashlari bilan bog'lashga xizmat qiladi. [5, 64–210-b.]

Qirg'iz folklorida «jomoq» atamasi tarixan keng ma'noda qo'llangan. U nasriy ertak bilan birga yirik epik hikoyani ham anglatishi mumkin. Shu sababli asarning janrini faqat nomi asosida belgilash to'g'ri emas. Matnning nasriy yoki she'riy shakli, hajmi, ijro usuli, voqeaning xalq taqdiri yoki shaxsiy sarguzashtga qaratilgani tekshirilishi kerak deb uylaymiz.

Tadqiqotchi K.Rahmatullin tuzgan «Kirgiz el jomoktoru» to'plamida qirg'iz ertaklari hayvonlar haqidagi, mo'jizaviy va turmush ertaklari tarzida guruhlangan [6, 5–24-b.]. Ammo qirg'iz materialining o'ziga xosligi qahramonlik ertagi bilan epos o'rtasidagi yaqinlikda namoyon bo'ladi.

Qahramonning g'ayrioddiy tug'ilishi, tez ulg'ayishi, tulpor tanlashi, tog' va dovonlardan o'tishi ham ertakda, ham eposda uchraydi. Farq voqeaning ko'lamida: eposda qahramon urug', el yoki vatan manfaatini himoya qiladi; ertakda esa uning shaxsiy kamoloti, oilasi, nikohi yoki yo'qotilgan farovonlikni tiklashi asosiy o'ringa chiqadi.

Qirg'iz ertaklarida tog', dovon, yaylov va g'or voqea kechadigan oddiy manzil emas. Ular qahramonni sinov makoniga olib kirib, uning bir holatdan boshqasiga o'tishini ta'minlaydi. Qoraqalpoq ertaklarida sahro, daryo va orol, turkman ertaklarida cho'l, quduq va karvon yo'li shunga yaqin badiiy vazifa bajarishi mumkin. Biroq har bir makonning milliy turmushdagi o'rni mustaqil tahlil etilishi kerak deb hisoblaymiz.

Tatar folklorshunosligida ertakning an'anaviy boshlanishi, voqealar o'rtasidagi bog'lovchi iboralar va xotima shakllarini o'rganish alohida yo'nalishga aylangan. Turli hududlardan yozib olingan tatar ertaklaridagi boshlanish iborolari ertakchining tinglovchini shartli voqealar olamiga olib kirish vositasi sifatida baholanadi [7, 60–75-b.]. Bunday iboralar matnning tashqi bezagi emas; ular ijroning boshlanganini bildirish, auditoriya diqqatini jamlash va voqeaning oddiy kundalik hikoya emasligini ko'rsatish vazifasini bajaradi.

Tadqiqotchi E.Karag'oy 60 ta tatar va 60 ta boshqir ertagidagi boshlash iboralarini qiyosiy o'rganib, ularni sodda, vaqt bildiruvchi va qofiyali-so'z o'yiniga asoslangan shakllarga ajratadi [7, 60–75-b.]. «Bor ikən, yuk ikən» kabi ibora voqeani kundalik vaqtdan ajratib, tinglovchini shartli ertak olamiga olib kiradi.

Tatar va boshqir ertaklaridagi boshlash iboralarining vazifasi qoraqalpoq tilidagi «bar eken de, joq eken», turkman tilidagi «bir bar eken, bir yoq eken» shakllari bilan yaqin. Ammo ularni faqat so'zma-so'z mosligiga ko'ra qiyoslash cheklangan natija beradi. Iboraning matndagi o'rni, hikoya sur'atiga ta'siri, tinglovchi diqqatini jalb qilishi va ijrochi nutqidagi ohangi ham hisobga olinishi zarur.

An'anaviy iboralar ertakning o'zgarmas qismi emas. Ijrochi ularni mahalliy nutq, shaxsiy uslub va auditoriyaga mos ravishda qisqartirishi yoki kengaytirishi mumkin. Shu bois iboralarni lingvopoetik tahlil qilish ijroshunoslik bilan birgalikda amalga oshirilishi kerak.

O'zbek ertakshunosligida ertaklarni yig'ish, nashr etish, tasniflash va ijroviy xususiyatlarini o'rganish bir-biri bilan bog'liq bir necha bosqichda rivojlangan. Olim M.Afzalovning «O'zbek xalq ertaklari haqida» monografiyasi mazkur yo'nalishdagi asosiy tadqiqotlardan biridir. Olim ertaklarning syujet va kompozitsiyasi ertakchining xotirasi, tajribasi va ijodiy mahoratiga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Uzoq yillar davomida ijro etilgan ertakning kompozitsiyasi pishiq, tasvirlari to'liq va epizodlar o'rtasidagi bog'lanish mustahkam bo'lishini ta'kidlaydi [8, 105–122-b.].

Olim M.Afzalov ertak tilining sodda va shirali bo'lishini og'zaki ijro sharoiti bilan izohlaydi. Ertakchi asarni yozma manbadan emas, asosan ustozlar va boshqa ijrochilardan eshitish orqali o'zlashtiradi. Shu sababli matnda jonli xalq tili, maqollar, qochirimlar, o'xshatishlar va takroriy iboralar ustunlik qiladi.

Professor M.Jo‘raev o‘zbek folklorshunosligi taraqqiyotini jahon ertakshunosligi usullari bilan bog‘lab o‘rganadi. U tarixiy-geografik usulda bir syujetning turli hudud va davrlarda yozib olingan matnlarini qiyoslash orqali uning tarqalish yo‘nalishi va o‘zgarishlarini aniqlash mumkinligini ko‘rsatadi [9, 27–35-b.].

Qoraqalpoq ertakshunosligining shakllanishida olimlar Q.Ayimbetov, N.Davkaraev va Q.Maqsatovning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Professor Q.Ayimbetov «Xalq danaligi» asarida ertaklarni xalqning qadimgi hayotini ko‘rsatuvchi badiiy ko‘zgu sifatida baholaydi. Olimning fikricha, ertaklarda fantastik voqealar mavjud bo‘lsa-da, ularning hayotiy asosini insonning tabiat bilan kurashi, mehnat qilishi va qiyinchiliklarni engib o‘tishga intilishi tashkil etadi. [10, 30–35-b.].

Professor N.Davkaraev qoraqalpoq folklorini xalq tarixi, ijtimoiy munosabatlar va qo‘shni xalqlar madaniyati bilan bog‘liq holda o‘rgangan. U og‘zaki ijod namunalarini faqat matn sifatida emas, balki muayyan tarixiy davrning ma‘naviy mahsuloti sifatida baholaydi [11, 16–75-b.]. Olim N.Davkaraevning yondashuvida janr tasnifi, tarixiy sharoit va xalq ijodkorlarining faoliyati o‘zaro bog‘langan.

Turkman ertakshunosligining dastlabki bosqichida matnlarni to‘plash va nashr etish ustuvor ahamiyatga ega bo‘lgan. Tadqiqotchi T.Ashirov keltirgan ma‘lumotlarga ko‘ra, turkman ertaklarining matbuotdagi ilk namunalari 1914–1917 yillarda Ashxobodda chiqqan «Zakaspiyskaya tuzemnaya gazeta»ning turkmancha qismida «Erteki» sarlavhasi ostida e‘lon qilingan [12, 270–273-b.].

Tadqiqotchi A.Aliev 1926 yilda «Türkmen Ertekileri» to‘plamining birinchi qismini, 1927 yilda esa ikkinchi qismini nashr ettirgan. Birinchi kitob 16 sahifadan iborat bo‘lib, unga o‘nta ertak kiritilgan. Ikkinchi kitob 15 sahifali bo‘lib, unda beshta ertak jamlangan [13, 271–272-b.]. Ushbu to‘plamlar turkman ertaklarini mustaqil kitob shaklida nashr etishning dastlabki tajribalaridan biri sanaladi.

Umuman olganda, qiyosiy tahlil qilingan milliy maktablar bir-birini takrorlamaydigan tadqiq imkoniyatlarini taqdim etadi.

Xulosa qilib aytganimizda, turkiy folklorshunoslikda ertaklarni o‘rganish yagona nazariy qolip asosida emas, milliy ilmiy an‘analar doirasida rivojlangan. Ularning birida mif va epik xotira, boshqasida ijro muhiti, uchinchisida milliy dunyoqarash, janrlararo aloqa yoki til qoliplari markaziy o‘rin egallaydi. Shu sababli qoraqalpoq va turkman ertaklarini tadqiq etishda har bir maktabning eng samarali jihatini muayyan tahlil vazifasiga mos ravishda qo‘llash zarur.

Adabiyotlar:

1. Сейидов М. Азәрбајҹан мифик тәфәккүрүнүн җайнағлары. – Бақы : Жазычы, 1983.
2. Eberhard W., Boratav P. N. *Typen Türkischer Volksmärchen*. – Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1953.
3. Boratav P. N. Masal // Çocuk Edebiyatı Yıllığı / M. R. Şirin (ed.). – İstanbul : Gökyüzü Yayınları, 1987. – P. 112–124.

4. Өуезов М. Өдебиет тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991. – Б. 173–217.
5. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1984. – Б. 64–210.
6. Рахматуллин К. (құраст.). Кыргыз эл жомоктору. – Фрунзе : Кыргызмамбас, 1957. – Б. 5–24.
7. Karagöz E. Masallarda başlayış formelleri: İdil-Ural (Tatar ve Başkurt) masalları örneği // Millî Folklor. – 2020. – Vol. 16, No. 128. – P. 60–75.
8. Афзалов М. И. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент : Фан, 1964. – Б. 105–122.
9. Жўраев М. Фольклоршунослик асослари. – Тошкент : Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институти, 2008. – Б. 27–35.
10. Айымбетов Қ. Халық даналығы: Өткен күнлерден елеслер. Қыйын-қыстаў қыяллар. – Нөкис : Қарақалпақстан, 1988. – Б. 30–35.
11. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. – Ташкент, 1959. – С. 16–75.
12. Aşirov T. Türkmen Ertekileri, Hazırlayan: A. Aliyev // Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2021. – No. 7. – P. 270–273.
13. Aliyev A. Türkmen Ertekileri. I Bölük. – Aşgabat–Poltoratsk : Türkmenistan Döwlet Neşiriyaty, 1926. – 16 b.